

Els noms dels rius catalans

Joan Anton Rabella

Oficina d'Onomàstica, Institut d'Estudis Catalans

jrabella@iec.cat

Resum: L'objectiu del treball present és analitzar a partir del sistema llatí inicial —i tenint en compte les llengües romàniques properes—, d'una banda, l'origen lingüístic del nom dels principals rius catalans i, de l'altra, l'evolució en català dels principals noms descriptius referits a la hidronímia (l'evolució de la denominació dels grans cursos fluvials; l'extensió de *riu* i la relació amb *riera*; l'ús del genèric *aigua* i l'especialització de *ribera*; i els noms dels rius que provenen de noms descriptius). Finalment, i tenint en compte el sistema específic de la llengua catalana, també s'hi estudia el cas no resolt de l'origen lingüístic dels hidrònims *Noguera* del Pirineu occidental.

Paraules clau: hidronímia, toponímia catalana, flom, flum, fluvi, flumaire, riu, riera, aigua, ribera, Noguera, absència de genèric, descriptius hidronímics, genèrics hidronímics

The names of the Catalan rivers

Abstract: The aim of this study is to conduct an analysis, based on the original Latin – and taking into consideration the neighbouring Romance languages – the linguistic origin of the names of the main Catalan rivers, on the one hand, and the evolution in Catalan of the main descriptive names referring to their hydronymics (that is, the evolution of the names of the large river courses, the use of the term *riu* [river] and its relationship with *riera* [torrent, stream], the use of the generic term *aigua* [water] and the specialist use of *ribera* [riverbank, river shore], and the names of rivers derived from descriptive names), on the other. Finally, and taking into account the specifics of the Catalan language, the study also examines the unresolved case of the linguistic origin of the hydronyms of the river *Noguera* in the western Pyrenees.

Key words: hydronymy, Catalan toponymy, *flom, flum, fluvi, flumaire, riu, riera, aigua, ribera, Noguera*, absence of generic term, hydronymic descriptors, hydronymic generics

1 ELS NOMS DELS RIUS

1.1 L'origen lingüístic del nom dels principals rius catalans

La majoria dels principals rius catalans no tenen un nom de caràcter descriptiu o, si ho era en el moment de la seva creació, avui se'n desconeix

NOTA: Aquest treball ha estat possible gràcies a la col·laboració de Laia Castanyer, a qui vull agrair l'assessorament pacient i les riques aportacions.

el significat primigeni. Molts dels cursos fluvials més importants geogràficament –per recorregut i per cabal– tenen un origen etimològic ignot, que es remunta al període preromà, com ho demostra el fet que apareixen citats en els textos clàssics grecollatins però que no corresponen a noms formats a partir de la llengua grega o llatina, sinó que són anteriors, com *l'Ebre* (*Hiberus flumen* TIR, 85), *el Segre* (*Sicoris flumen* TIR, 145), *el Tec* (*flumen Techis*), *el Ter* (*Ticer flumen*¹ TIR, 155) o *la Tet* (*Tetis*).

Així mateix, també es considera que alguns altres rius tenen un nom d'origen preromà malgrat que no es documenten fins al període medieval, com *el Llierca* (*Lizerca* s. X),² *la Muga* (*Sambuca* s. IX), *l'Onyar* (*Onnar* s. XI) o *el Terri* (*Sterriam* s. IX).

Contràriament, hi ha altres noms de rius que també figuren per primera vegada a la documentació medieval i que tampoc no s'han pogut interpretar, els quals, però, no es creu que siguin d'origen preromà com els anteriors. Noms de rius com *el Besòs* (documentat amb la forma *Bisautio* al segle X), *el riu d'Ondara* (*Hondara* al s. XI), *el Sió* (*rivo Cione* al s. XI) o *el riu de Set* (*aqua de Seth* al s. XII) tenen un origen incert perquè no se sap de quina o de quines llengües poden provenir ni el moment històric de la seva formació.³

Altres hidrònims, en canvi, procedirien del llatí, és a dir, s'haurien format durant el període romà i no posteriorment, en època romànica, com *el Llobregat* (si la hipòtesi generalment acceptada, que deriva del llatí *Rubricatus* a partir de *RUBEU* 'roig', pel color terrós de les seves aigües, resulta encertada) o *l'Anoia* (probablement del llatí vulgar **AMNUCULA* 'riu petit'), a més dels formats a partir d'antropònims llatins, com *l'Aglí*

1 Lingüísticament *el Ter* correspon al *Ticer flumen* citat per Pomponi Mela, Plini i Aviè (TIR, 155), encara que la descripció geogràfica –i aquest és un dels misteris més significatius de la toponímia catalana que figura a les fonts clàssiques– no hi correspon, ja que la localització remetria a la Muga. Contràriament, la localització del Ter coincidiria amb el que Plini anomena *Alba flumen* (TIR, 33).

2 La informació sobre les primeres formes documentades al llarg d'aquest treball, si no s'indica específicament el contrari, prové de Moran, Batlle i Rabella (2002).

3 Molts dels noms pirinencs que s'han considerat sovint preromans no figuren ni en les inscripcions antigues ni en els textos grecollatins, sinó que apareixen documentats molt posteriorment, de manera que també cal tenir en compte la hipòtesi que s'haurien pogut formar en el període premedieval i que podrien no ser tan antics com s'ha suposat sense cap suport documental que ho confirmi (Rabella 2007, 206).

(del nom AQUILINUS, documentat *flumen Aquilinum* al s. x), *el Fluvià* (documentat en llatí clàssic amb la forma *Clodianos*, amb un canvi posterior per influència de FLUVIU(M) ‘riu’), *el Gaià* (format a partir de l’antropònim romà GAIUS) i *la Valira* (que generalment s’ha considerat que provenia del nom de la família VALERIA, documentat com a *flumen Valeria* al segle IX, encara que no n’hi ha cap citació en la documentació clàssica).⁴

Com en aquests darrers casos, hi ha més rius amb un nom que prové també d’antropònims, si bé de períodes posteriors, com *el Francolí* i *el Daró*, a partir de noms d’origen germànic, o *el Freser*, que possiblement correspon a l’antropònim medieval *Febrer*, tal com es documenta al segle IX.

No tots els hidrònims tenen, però, un origen tan antic, sinó que alguns noms són, com corrobora la documentació històrica, de formació romànica, com *el Canaletes* (*Canaleta* al segle xv, de caràcter descriptiu, ‘engorjat’), *el Cardener* (*Cardasinarium* al segle x, ‘camps de cards’), *el Congost* (*Congustum* al s. XII, denominació referida al pas estret per on discorre), *el Flamisell* (*Flumicello* al s. x, diminutiu del català antic *fлом* ‘riu’), *el Llobregós* (antigament *el Riubregós*, *Riubragós* al s. XIII, ‘riu fangós’) o *la Tordera* (*rivo Tordaria* al s. x, derivat de *tord*, possiblement per l’abundor d’aquests ocells a la riba del riu). Tanmateix, també n’hi ha alguns altres en què l’origen romànic del nom resulta més hipotètic perquè la documentació antiga no és concloent, com en el cas del *Foix* (potser a partir de FOCES ‘fous, engorjats’, documentat *Fodexo* al segle x) o de les *Noguera* (*la Noguera Pallaresa*, *la Noguera Ribagorçana*, *la Noguera de Tor*, etc.), que analitzarem de manera específica al quart capítol.

Dins el conjunt dels hidrònims catalans formats en període romànic, a més, hi hauria tots els que, com *el Rialb*, aglutinen en el nom el descriptiu *riu* i un altre element (*el Revardit*, *el Ritort*, *el Romadriu*, etc.), i als quals ens referirem al tercer capítol.

Finalment, els noms de rius que provenen de la llengua àrab són poc nombrosos: *la Sénia* (de l’àrab *sanija* ‘sínia’; Barceló 2010, 75), *el riu d’Algars* (possiblement de l’àrab *al-gar* ‘la cova’; Bramon i Lluç 2002, 45; Barceló 2010, 51) i potser *el riu de Farfanya* (documentat *Farfagna* al s. XII; *OnCat*, IVb10).

4 Sobre l’extensió del nom *Valira*, fins a cert punt similar al de *Noguera* (“però aquest cas sembla més aviat fruit d’una coincidència”), veg. Cahner 1982, 5.

1.2 La perdurabilitat de la hidronímia antiga

Un aspecte remarcable i interessant dels noms dels rius catalans és la major pervivència dels noms antics dels hidrònims si es compara amb el que succeeix en l'oronímia, en què és força habitual la substitució per denominacions més modernes. Malgrat que en algun dels noms dels rius més significatius la denominació més antiga es devia substituir⁵ per un nom llatí, com *el Llobregat*, o romànic, com *la Tordera*, la majoria dels cursos fluvials més importants han conservat el nom preromà, com en el cas paradigmàtic de *l'Ebre*, però també *el Segre* o *el Ter*, i fins i tot d'altres com *la Muga*, *l'Onyar* o *la Tet*.

Contraposadament, tant les serres com les muntanyes més representatives generalment no han conservat el nom més antic, sinó que aquest ha estat substituït per un de romànic de caràcter descriptiu. Aquesta pràctica devia tenir una finalitat ideològica: esborrar unes denominacions que molt probablement devien posseir una simbologia molt marcada i que, en alguns casos, devien remetre a divinitats o a cultes precristians. Així, i malgrat que encara avui podem comprovar la força de la imatge excepcional de la muntanya de Montserrat, de la serra de Montsant o de muntanyes com el Pedraforca, molt característiques i visibles tothora des d'una àmplia àrea del territori, totes aquestes muntanyes no solament tenen noms descriptius força neutres (solament en el cas de *Montsant* hi hauria un valor religiós, 'muntanya santa, sagrada'), sinó que, a més, no se n'ha conservat la denominació més antiga (fins i tot, si en el cas de *Montsant* durant el període musulmà s'hagués denominat, com han assenyalat alguns autors (*OnCat*, II71a45-48), *Albarca*, igualment no es conservaria cap record sobre el seu nom pretèrit).

Aquesta pràctica, però, no resulta etnològicament gaire insòlita si tenim en compte com el cristianisme va assimilar –o, si es vol, "cristianitzar"– divinitats i llocs que tenien un valor important en les creences precristianes, des de l'adopció de figures com Venus fins a la substitució dels llocs de culte precristià per temples cristians, com seria

⁵ Malgrat que no n'hi hagi testimoni documental en aquests casos, els rius més rellevants geogràficament havien de tenir un nom en època preromana precisament per la incidència en la vida humana.

el cas dels monestirs i esglésies erigits en paratges aïllats i simbòlics amb la voluntat de cristianitzar paratges que devien haver estat significatius per a les creences o religions anteriors, com per exemple l'església de Santa Maria de Tagamanent o el monestir de Sant Llorenç del Munt a cims tan emblemàtics com el Tagamanent o la Mola.

Resulta, per tant, fins a cert punt estrany que en el cas dels noms dels rius no es produís també aquesta substitució perquè, si pensem, per exemple, en casos com el de *l'Ebre* o *el Segre*, es tracta igualment d'elements geogràfics molt importants per a la vida humana i, a més, molt significatius per la seva rellevància o representativitat. No hi ha, però, elements que permetin valorar aquesta pràctica diferenciada, ja que no podem saber si els noms dels rius tenien pel motiu que fos una major estabilitat o fixació en el territori o si, contràriament, no es van modificar perquè no remetien a uns conceptes o valors tan marcats ideològicament com en el cas dels orònims.

2 ELS DESCRIPTIUS REFERITS ALS CURSOS FLUVIALS PRINCIPALS

2.1 El sistema de denominació dels rius en llatí

A l'hora d'analitzar el sistema del català per a la denominació dels cursos fluvials sovint no s'han tingut prou en compte les formes llatines de què provenen –enteses també com un conjunt– ni com han evolucionat les llengües romàniques properes, que partien fonamentalment del mateix sistema (amb diferències específiques segons l'àrea geogràfica, tant a partir del llatí concret rebut com dels substrats i dels posteriors superstrats d'aquell territori). Tanmateix, el sistema llatí i l'evolució de les llengües romàniques pròximes resulten essencials per poder entendre el sistema primigeni en català i la seva evolució posterior.

En el sistema llatí inicial hi havia uns noms que s'aplicaven als cursos fluvials majors (FLUMEN, -IS; FLUVIUS, -I, i, fins a cert punt, AMNIS, -IS; Veny 2011, 240) i uns altres, als cursos fluvials menors, intermitents o estacionals (RIVUS, -I; AQUA, -AE, i TORRENS, -NTIS). Alguns d'aquests noms posteriorment van generar derivats llatins que també es van integrar en aquest sistema (com RIPA, -AE, inicialment sense valor hidròmic,

però que va generar el derivat *RIPARIA*, que va prendre el valor de ‘curs d’aigua’).

En el pas a les llengües romàniques es van introduir variacions en aquest sistema, de manera que es van produir desplaçaments semàntics que en van provocar la reestructuració. Així, per exemple, la pèrdua dels noms llatins per designar els cursos fluvials majors (*FLUMEN*, *FLUVIUS*, *AMNIS*) va comportar el canvi de valor de noms que fins aquell moment es referien als cursos menors, com *RIVUS* en català, en castellà i en occità. D’aquesta manera, algunes llengües van deixar de fer servir alguns dels noms descriptius i d’altres van incorporar derivats romànics o elements provinents d’altres llengües (com en el cas de *barranc*, probablement d’origen preromà indoeuropeu).

2.2 L’evolució de la denominació dels grans cursos fluvials

El català adopta com a descriptiu hidronímic principalment la forma provinent del llatí *FLUMEN*, mentre que són poc nombroses les mostres que corresponen a *FLUVIUS* i molt estranyes les d’*AMNIS*.⁶ I, de manera més precisa, en la documentació medieval catalana trobem l’alternança de les formes *flum* i *flom*, una fluctuació que prové de la tendència al canvi *u > o* quan la *Ū* es trobava en síl·laba inicial i anava seguida de *m*,⁷ i que es documenta en aquell període tant en hidrònims catalans (*flum d’Ebre* (*Costums*, 445, 12); *flom de Lobregat* (*Commemoracions*, 180); *flum de Noguera* (*Document de Rialb de 1519*), etc.), com en hidrònims exògens (*flum Danúbii* (*Vides*, 460, 2); *flum Jordà* (*Homilies*, 123); *flum* dit *Nilus* (*Confessió*, Canals, 74, 8), etc.).

La forma *flum* / *flom* va conviure amb el derivat *flumaire* (*flumayre del Tech* (*Crònica*, Muntaner, 70) i, com indicàvem, amb alguns exemples de la forma *fluvi* (*fluvi de Egipte* (*Cròniques*, 206)), que sí que s’ha conservat de manera més general en el francès, *fleuve*, i en l’occità, *fluvi*.

6 Que apareixen a les obres clàssiques (com *Sicorin amnem* [el Segre] a Apià TIR, 145) o en la documentació del període arcaic en formes llatinitzades (com *amnem Flumincello* (973) [el Flamisell]).

7 Com en *BRUMA > bruma > broma* o *PLUMA > pluma > ploma* (Batlle, Martí, Moran i Rabella 2016, 54).

En català el nom provinent de FLUMEN va anar reculant al llarg de l'edat mitjana, en què, d'una banda, progressivament es va substituir per *riu* i, de l'altra, sovint es va deixar de fer servir en els hidrònims principals sense que s'incorporés un altre terme descriptiu, ja que el nom propi era prou conegut i representatiu (Cahner 1982, 3):

“car no volien passar *Ebre*” (*Llibre dels fets*; Bruguera 1991, 238)

“ans que passen *Llobregat*” (*Usatges*; Bastardas 1991, 131)

“de *Llobregat* entrò *Francolí*” (*Usatges*; Bastardas 1991, 131)

Precisament aquest seria l'origen fonamental de la pràctica històrica de denominar els rius més representatius geogràficament amb article i sense descriptiu –com *el Cardener, l'Ebre, el Francolí, el Llobregat, el Segre*, etc. (Cahner 1982, 3; Rabella 2012, 81-82; Rabella 2017, 765)–, perquè, en el moment en què es perd l'ús del nom provinent de FLUMEN, no cal substituir-lo necessàriament per un altre genèric, ja que amb el nom propi queden ben referenciats⁸ (una situació que també es produeix en els noms de les muntanyes, com *els Encantats* o *el Pedraforca*).

D'aquesta manera, el nom *flom* va pràcticament desaparèixer del català i solament s'ha conservat toponimitzat en alguns hidrònims, com *el Flamisell* (Pallars Jussà) o *el riu de Flamisella* (Pallars Sobirà), com veurem en el tercer capítol.

2.3 L'evolució dels principals descriptius llatins en les llengües romàniques

Des del punt de vista de les llengües romàniques, la documentació antiga i la toponímia mostren com inicialment el llatí FLUMEN va tenir continuïtat en diverses llengües, en què, a excepció de l'italià -on el nom *fiume* presenta plena vitalitat amb el significat de 'riu'- i de bona part de l'occità -en què ha donat *flume-*, les formes que va produir generalment només han sobreviscut fossilitzades en la toponímia.

De les tres formes llatines principals (FLUMEN, FLUVIUS, AMNIS), en francès el descriptiu viu és *fleuve*, que prové de FLUVIU(M), mentre que la toponímia reflecteix l'existència antiga de la forma evolucionada

⁸ Una pràctica que també segueixen les altres llengües romàniques: *il Po, le Rhône / lo Ròse, Era Garona, el Ebro*, etc.

de FLUMINE(M), generalment com a noms de població (com *Flumet*⁹ o *Flin*¹⁰), però fins i tot com a hidrònim, *Le Flon*,¹¹ que podríem considerar un cas similar al *Flamisell* català.

Els exemples anteriors permeten comprovar que en francès el derivat de FLUMINE(M) ben aviat va perdre vitalitat com a nom comú i es va toponimitzar, ja que hi apareix acompanyat d'altres descriptius hidrònims, com *nantum* 'torrent' o *aqua* 'aigua', que tenen la finalitat de recollir el valor semàntic que ja no ofereix el que és estrictament un nom propi.

En occità es documenta una forma antiga *flun* (Nègre 1991, II, 1079) i té vitalitat la solució *flume* abans esmentada en una part del domini (en aranès, però, la forma viva és *arriu*).

En castellà –si bé originàriament devia correspondre a l'aragonès–, també es troba únicament toponimitzat, concretament en el nom d'un hidrònim, el *río Flumen*, a Osca (Ballester 2014, 201).

Finalment, com ja s'ha indicat, en italià l'evolució de FLUMEN, *fiume*, sí que s'ha conservat com a nom comú i ha donat lloc a molts topònims, com, per exemple, a Sicília: *Fiumefreddo*, *Fiumelato*, *Fiumelungo*, *Fiumepetra*, *Fiumetto*, *Fiumevocchio* o *Fiumicello* (Caracausi 1993, I, 623).

2.4 L'extensió de *riu* i la relació amb *riera*

Malgrat que avui es relaciona el nom *riu* amb el concepte de curs fluvial major –en què, com hem assenyalat, el català emprava al principi *flo-*, aquest genèric prové del llatí RIVU(M), que remetia al significat 'rierol, torrent', és a dir, a corrents menors, intermitents o estacionals.

Aquest valor inicial permet explicar per què molts hidrònims que avui designaríem amb els termes *riera*, *torrent* o *barranc* presenten històricament el nom *riu*, una denominació que actualment pot provocar estranyesa perquè hi ha un gran contrast entre el nom *riu* –per exemple, *riu de Set* (Garrigues)– i una realitat que no hi concorda, ja que no hi ha ni hi ha hagut mai cap *riu* en el sentit actual, sinó un curs fluvial pràcticament

9 Savoia; doc. *nantum de Flumeto* (1290) (Nègre 1991, II, 1079).

10 Meurthe i Mosella; doc. *Flum* (1175) i ja *Fluin* (1476) (Dauzat i Rostaing 1963, 292).

11 Afluent del riu Arly (Savoia); doc. *aqua du Flons* (1424) (Nègre 1991, II, 1079).

inexistent. I per aquest mateix motiu també trobem noms de caràcter irònic associats al nom *riu*, com *el (riu) Tastavins* (Matarranya) i *el (riu) Cercavins* (Segarra),¹² que n'indicarien precisament el poc cabal, una característica que també mostra el nom dels nombrosos *riu Sec* (a l'Alt Urgell, al Bages, a la Conca de Barberà, al Pla de l'Estany, al Pallars Sobirà, a la Ribera d'Ebre, a la Terra Alta i al Vallès Occidental) o *el Rissec* (a l'Alt Empordà, al Baix Empordà i al Gironès).

D'acord amb aquest ús històric, encara avui molts cursos menors i estacionals presenten el terme *riu* (*riu Corb*, *riu Fred*, *riu Tort*, etc.), que a vegades s'ha acabat aglutinant amb el nom propi inicial a partir d'una apòcope, com en *el Riudaura*, *el Rissec* o *el Ritort*.

En aquest mateix sentit, cal remarcar que molts d'aquests cursos fluvials, a diferència del que succeeix amb els hidrònims principals, no tenen un nom propi específic (com sí que ho són *Besòs*, *Ebre*, *Gaià*, *Llobregat*, *Segre*, *Ter*, etc.), sinó que corresponen a noms de caràcter descriptiu (Cahner 1982, 6-8), generalment adjectius (*fred*, *sec*, *negre*, *blanc*, etc.) i complements introduïts per la preposició *de* (*d'arenas* (*Riudarenas*), *de canyes* (*Riudecanyes*), *de llots* (*Riudellots*), *d'oms* (*Riudoms*), *de pedres* (*Riudeperes*), etc.) o que prenen el nom d'un altre topònim, bé sigui d'una població (*riu de Cabó*, *riu de la Febró*, *riu de Ger*, *riu de Siurana*, etc.) bé sigui d'un orònim (*riu de Monestero*, *riu de Montsant*, *riu de Noucreus*, etc.).

A partir del moment en què el valor de 'corrent fluvial gran' es va traslladar de *flom* a *riu*, el sentit primitiu de *riu* 'rierol' va passar principalment al terme *riera*, que és un derivat de *riu*, ja d'origen romànic (*DECat*, VII, 339a5). Aquest canvi va provocar que molts dels cursos d'aigua que anteriorment es consideraven rius passessin a identificar-se amb el genèric *riera*, un fet que testimonia la documentació antiga (amb canvis de descriptiu, com la *riera de Torrelles*, antigament *rivo de Torriliias*, a. 964) i que ha generat en alguns casos una reduplicació, com en *riera de Riudaura*, *riera de Riudecanyes* o *riera de Riudecols*.

Solament el castellà, *río*, i en part l'occità, *riu* i *arriu*, han adoptat de manera general el nom comú provinent de RIVU(M) per a la denominació dels cursos d'aigua superiors, mentre que, com indicàvem, l'italià ha

12 En el sentit que, com indica Coromines (*OnCat*, VII, 246b10-14 i 21-23), si es tenia set, més valia veure vi, perquè no s'hi trobaria aigua.

mantingut el provinent de FLUMINE(M) (com bona part de l'occità), *fiume*, i el francès, el provinent de FLUVIU(M), *fleuve* (i també de RIPARIA(M), *rivière*).

En italià solament trobem el descendent de RIVU(M), *rio*, fossilitzat en la toponímia (“Usato spesso in toponomastica, esp. come primo elemento di nomi composti: *Rio Marina, Riomaggiore*”, Garzanti 1973, 1473) o específicament a Venècia aplicat als canals, *Rio de Ca' Foscari, Rio de San Paolo*, etc.

Per als cursos menors, intermitents, tant el català com l'italià, el francès i el castellà tenen formes que provenen de derivats del llatí RIVU(M): en el català *riera*, que procedeix de RIVARIA(M), i en l'italià, en francès i en castellà *ruscello, ruisseau* i *riachuelo*, formats a partir del diminutiu RIVUSCELLU(M) (Garzanti 1973, 1508); en castellà, però, *riachuelo* s'empra generalment de manera descriptiva sense un nom propi, mentre que la forma *arroyo* no estaria relacionada amb RIVU(M), sinó que provindria d'ARRUGIA ‘galeria d'una mina’.

2.5 L'ús del genèric *aigua* i l'especialització de *ribera*

A banda dels descriptius hidronímics heretats del llatí, també hi ha altres noms comuns que han pres un valor específic que no tenien inicialment en aquest àmbit. En català tindriem el cas paradigmàtic del nom *aigua*, que a partir del seu sentit més primigeni també va prendre el valor de ‘curs fluvial’.

Actualment es conserva en alguns hidrònims del Solsonès i del Berguedà, com en els casos més coneguts de l'*aigua d'Ora* –que a vegades ha estat designat amb les formes aglutinades *l'Aiguadora* o *riu Aiguadora*–, de l'*aigua de Valls* (DECat, I, 90b8) i de l'*aigua de Llinars*, però també en d'altres menys coneguts com l'*aigua de les Set Riberes* al Solsonès i els casos de l'*aigua de la Corba*, l'*aigua del Pont* i l'*aigua Salada*¹³ al Berguedà.

La documentació antiga demostra que aquest ús, de caràcter metonímic, devia tenir històricament un abast geogràfic més ampli, com podem comprovar, per exemple, en el cas de *la Muga*:

“la *aygua d[e] se Muga* sopra lo molí d'en Lobet” (*Bans*, 425, 21 [s. XV]).

13 Que es troba a l'àrea de Saldes i que no té relació amb *la Ribera Salada* del Solsonès.

En alguns casos, els topònims han conservat el terme *aigua*, que, tanmateix, s'ha incorporat al que seria específicament el nom propi i ha perdut el sentit descriptiu inicial. Aquesta situació es produeix tant en topònims que no han mantingut el valor hidrònimic (*Igualada* (doc. *Aqualata* s. x 'riu ample'), *Duesaigües* (que fa referència als dos cursos fluvials que hi conflueixen, el *barranc dels Masos* i el *barranc de l'Argentera*) o els més transparents *Aiguafreda*, *Aiguatèbia* o *Aiguaviva*), com en algun nom que encara avui correspon a un hidrònim, però que ha incorporat un altre genèric per la pèrdua del sentit antic d'*aigua* com a curs fluvial, com *barranquet d'Aiguadonzella* (Baix Ebre) o *riera d'Aiguadolços* (Baix Empordà).

En la majoria de les altres llengües romàniques mediterrànies trobem hidrònims que incorporen el nom comú provinent d'AQUA(M), si bé sovint no resulta senzill de destriar si han seguit el mateix procés que en català –en què *aigua* ha tingut, i té encara en alguns casos, el valor de 'curs fluvial'– o si tenen un valor merament descriptiu. Un exemple en seria el cas del *Barranco de Aguas Blancas* (Osca), en què potser no hi ha hagut inicialment un hidrònim *Aguas Blancas* on *aguas* fes referència directament al concepte de *riu*, sinó que el nom podria haver designat de bon començament el color de l'aigua del barranc. Tanmateix, sabem que en castellà hi ha casos en què històricament sí que va tenir el valor de 'curs fluvial' (que ja apareix al *Cantar de Mio Cid* (DCECH, I, 79a15-17) i que s'ha conservat toponimitzat, com en el cas de *Riaguas de San Bartolomé* (Segòvia), doc. *Río Daguas* (s. XII)).

En italià també hi ha hidrònims que han incorporat el nom *acqua*, però que avui han duplicat el descriptiu, com *torrente Acquafredda* (Campània), *torrente Acquanegra* (Llombardia) o *torrente Acquaniti* (Calàbria), mentre que en francès –malgrat que és menys habitual–, a banda dels hidrònims que hi afegeixen el descriptiu *rivière* (*rivière de l'Eau Verte* (Alvèrnia) o *rivière de l'Eau Bourde* (Bordeus)), encara trobem exemples sense l'addició d'aquest terme, com en el cas de *l'Eau Salée* (Var), que confirma que en francès el terme *eau* s'ha fet servir històricament com a genèric en el sentit de 'riu'.

Un procés similar s'ha produït en el cas del llatí RIPARIA(M), derivat de RIPA(M) 'ribera', en què a partir del valor originari referit a la riba d'un corrent fluvial va passar a aplicar-se com a nom comú per referir-se a un curs d'aigua.

En català aquest ús se circumscriu fonamentalment a l'àrea nord del domini lingüístic: és molt habitual a la Catalunya del Nord, com per exemple la *ribera de Campcardós*, la *ribera d'Er*, la *ribera de Mentet*, la *ribera de Tarerac* o la *ribera de la Tet* (en aquest cas, però, sovint sense descriptiu, *la Tet*), però també ha estat i encara és força estès al nord del Principat, com la *ribera de Pontils* (Alt Empordà), la *ribera de la Farga* (Gironès), la *ribera del Catllar* (Ripollès), la *ribera de la Clusa* (Berguedà), la *ribera d'Alp* (Cerdanya), la *ribera del Llissó* (Solsonès), la *ribera Salada* (Alt Urgell-Solsonès), la *ribera de Canedo* (Pallars Sobirà), etc.

En algun cas, es pot comprovar que el nom actual reflecteix la pèrdua del valor descriptiu inicial, com en el *barranc de la Ribera* (Noguera).¹⁴

D'altra banda, la documentació antiga del genèric *ribera* revela el procés –o un dels processos– de formació dels hidrònims catalans que incorporen l'article femení (Rabella 2006, 17); així, en el cas de *la Tet* la documentació medieval reflecteix com l'actual article femení d'aquest hidrònim prové de l'elisió del nom descriptiu *ribera* (que encara figura al segon exemple com a antecedent):

la ribera de Tet → *la [ribera de] Tet* → *la Tet*

1. “Anomena Strabó a la **ribera de Tet**” (*Il·lustracions*, 245, 20)
2. “E ixen de dita terra quatre **riberas**, ço és, **la Tet** que decorre per la part de ponent” (*Il·lustracions*, 177, 1)
3. “R[amon] de Safont comensà la obra del pont de **la Tet** de Perpenià” (*Cronicó*, 16,14)

El terme resultant del llatí RIPARIA(M) s'aplica amb plena vitalitat amb el sentit de 'curs fluvial' tant en francès, *rivière*, com en occità, *ribièra*, *arribèra* i d'altres variants, mentre que en italià tenia aquest valor antigament, com en el cas de la *Riviera del Brenta* (Garzanti 1973, 1492), i en castellà, *ribera*, només ha tingut el sentit de 'territori al llarg d'un curs fluvial' (DCECH, V, 7b4-5).

El català, a partir de les formes llatines, presenta, doncs, algunes semblances i algunes divergències en l'ús dels descriptius per als noms dels cursos fluvials respecte de les llengües romàniques mediterrànies,

14 Jean-Paul Escudero (2006) ha estudiat els límits de *ribera* més enllà de la Catalunya del Nord, plenament vigent a l'Alt Empordà, però en retrocés al Baix Empordà, la Garrotxa i el Ripollès.

fins i tot segons l'àrea geogràfica o dialectal, com en el cas de *ribera*, més proper –en una part del domini– al francès i l'occità i més allunyat, en general, de l'italià i, sobretot, del castellà.

3 ELS NOMS DELS RIUS QUE PROVENEN DE NOMS DESCRIPTIUS

Encara que generalment els noms dels cursos fluvials superiors no tenen un significat primigeni relacionat amb la hidrografia,¹⁵ hi ha algun cas en què l'hidrònim prové de la fossilització d'un terme que havia estat descriptiu i que, precisament, s'ha mantingut com a nom propi perquè en un moment determinat va perdre el sentit com a nom comú. Aquest és un procés que també s'ha produït, com veïem al primer capítol, en altres llengües romàniques, en què hi ha topònims que provenen de descriptius llatins com *FLUMEN*, però en les quals aquests termes no han conservat el valor com a noms comuns fins avui, com en el francès *Le Flon* o el castellà *Río Flumen*.

En català els exemples més evidents etimològicament serien els dos derivats pallaresos de *FLUMEN*, *el Flamisell* i *el riu de Flamisella*, ambdós formats a partir del diminutiu llatí, masculí en el primer, *FLUMENCELLU* (documentat *amnem Flumicello* l'any 973 (Bolòs i Hurtado 2012, 41 i 145)), i femení en el segon, *FLUMENCELLA*. En aquest cas, la documentació del *Flamisell* reflecteix com al final del segle X el descriptiu emprat en el llatí d'aquell període (un llatí, doncs, medieval i escrit) era el provinent d'*AMNIS*, *amnem*, i que el derivat de *FLUMEN*, *Flumicello*, ja no es relacionava amb el valor hidrogràfic originari.

En els altres exemples que hi ha en català d'hidrònims formats a partir de noms descriptius referits a cursos fluvials l'evolució lingüística és molt més significativa i l'origen etimològic ja no s'hi veu reflectit de manera transparent. Si *Flamisell* i *Flamisella* remetent a *FLUMEN*, *l'Anoia* i *el Fluvià*

¹⁵ Com ja s'ha assenyalat al primer capítol, habitualment el nom prové de característiques geogràfiques o físiques no relacionades amb la hidrografia –com, per exemple, *el Cardener* o *la Tordera* perquè hi abunden els cards o els tords a la riba o *el Llobregat* pel color– o també d'antropònims.

provenen o tenen relació amb els altres dos descriptius llatins, AMNIS i FLUVIUS respectivament.

L'*Anoia*, també com en el cas dels rius pallaresos, correspon a un derivat diminutiu, *AMNUCULA 'riu petit', i ja es documenta al segle X amb la forma *Annolia*. En canvi, el nom *Fluvià* s'hauria format per la influència del descriptiu llatí FLUVIU(M) sobre el nom originari del riu, que apareix amb la forma *Clodianus* a les fonts clàssiques (Pomponi Mela TIR, 62); *Fluvià* seria, per tant, un híbrid entre tots dos noms i així ja consta com a *Fluvianum* (s. IX) en la documentació medieval (Bolòs i Hurtado 1999, 28 i 83), una forma que es podria haver generat a partir de l'ús conjunt dels dos noms, *fluvium Clodianum*.

Hi hauria encara uns casos en què el nom del curs fluvial ha acabat incorporant el descriptiu *riu*. No es pot considerar que en aquests noms l'hidrònim provingui directament d'un descriptiu (com sí que succeeix en els nombrosos casos d'hidrònims anomenats *el Riuet*), sinó que s'ha aglutinat amb aquest, com *el Rialb* (*rivo Albo* 'riu blanc'), *el Rard* i *el Riard* (*rivo Arido* 'àrid, sec'), *el Rifred* 'fred', *el Rissec* 'sec', *el Ritort* 'tort', *el Riuciar* 'clar', *el Romadriu* (*rivi Matrice*, *matriu* en el sentit no de 'mare' sinó de 'conca originària del riu, capçal'), *el Runer* (*rivo Nigro* 'negre'), *el Revardit* (*rivo David*) i, històricament, *el Llobregós*, que correspon realment a un antic *Riubregós* (possiblement derivat del nom antic *brac* 'fangós' i no de *bregós* en el sentit de 'sorollós').

En aquesta situació, però, sovint els hidrònims que portaven el descriptiu *riu* i remetien a cursos fluvials intermitents o estacionals han acabat incorporant un altre nom genèric, com també ja s'ha indicat anteriorment: *riera de Rajadell* (*Rio Ajello*, d'origen desconegut), *riera de Rellinars* (*Rio Linars* pel conreu de lli), *riera de Riells* (en què *Riellos* possiblement correspongui a un diminutiu de RIVUS en el sentit de 'rierols'), *riera de Riudaura* (*Riodazari* amb l'antropònim medieval *Àzar*), *riera de Riudecanyes* ('canyes'), *riera de Riudecols* (*rivus de Caulibus*, que no sembla que remeti a l'etimologia popular de *cols* en el sentit de 'còdols'), *torrent de Riudellots* (*llot* 'fang'), *riera de Rubí* (*Rivo Rubeo* 'roig'), i fins i tot amb duplicació del mateix descriptiu, com en el *riu Ripoll* (*Rivipollensis* 'riu de pollanques').

4 EL CAS DE NOGUERA

En català trobem, a més, el cas de *Noguera*, que té un origen enigmàtic, sobre el qual s'han formulat hipòtesis ben diverses: si correspongués antigament a un nom descriptiu (“*Noguera* fora sinònim de *riu* (...) Tanmateix això no ha estat confirmat etimològicament” Cahner 1982, 5), seria singular perquè no es documenta en cap altra llengua romànica com a genèric hidrònimic; mentre que, contràriament, si no hagués tingut en cap moment un valor com a descriptiu de caràcter fluvial i fos estrictament un nom propi, resultaria insòlit –i estrany– que hagués donat lloc al nom de set dels rius pirinencs més significatius de la conca del Segre:¹⁶ *la Noguera de Cardós*, *la Noguera de Lladorre*, *la Noguera Pallaresa*, *la Noguera Ribagorçana*, *la Noguera de Tor* (una, a la vall Ferrera i l'altra, a la vall de Boí) i *la Noguera de Vallferrera*.

Encara que existeixen topònims relacionats amb *noguera* o *noguereda* en les altres llengües romàniques,¹⁷ gairebé sempre corresponen a noms de poblacions o de paratges, mentre que les formes que tenen relació amb la hidrònimia són molt puntuals: en castellà n'hi ha algun cas, com el *Barranco del Nogueral* (Villarluengo, Terol), el *Barranco del Nogueral* (Vallanca, Racó d'Ademús) i, probablement,¹⁸ l'*Arroyo de la Nogueruela* (Cueva del Hierro, Conca); i en italià, un hidrònim històric, el *Fiume Noceto* (Calàbria) (Grimaldi 1785, 8). Contràriament en francès i en occità¹⁹ solament documentem topònims situats a la riba d'un curs fluvial, però

16 Si tenim en compte la informació de Coromines que consta a l'OnCat (V, 469b54 i V, 470a47), encara es documentarien tres rius més amb el noms de *Noguera* en aquella mateixa àrea: *la Noguera d'Àreu*, que correspondria a la part alta de la *Noguera de Vallferrera*, per damunt de l'aiguabarreig amb la *Noguera de Tor*; *la Noguera de Barravés*, a la part alta de la Vall de Barravés, a la Ribagorça; i *la Noguera de Noals*, que seria la part baixa de la Valira de Castanesa, a la Ribagorça; tanmateix, no hi ha més informació sobre aquestes denominacions que la que cita Coromines.

17 Castellà: *Noceda*, *Nocedo*, *Nocito*, *Nogales*, *Noguedo*, *Noguera*, *Nogueral*, etc.; francès: *Noé*, *Noës*, *Noyer*, *Noyers*, *Noyelles*, *Nozaie*, *Nozières*, *Noroy*, etc.; occità: *Noguères*, *Nogarède*, *Noguèrede*, *Nogaret*, *Nogaro*, etc.; en italià: *Noce*, *Nocera*, *Noceri*, *Nocerino*, *Noceto*, *Nociale*, *Nucera*, etc.

18 Si correspon a un col·lectiu relacionat amb el *nogal* i no al nom de la planta (*Euphorbia chamaesyce*), coneguda en català habitualment com a *lleteresca*.

19 La majoria d'aquests casos corresponen a formes derivades de l'occità *noguèr* (*noguèreda*, *noguères*, *noguèret*, etc.), i no del francès *noyer*, però fixades a través del

que no corresponen directament a hidrònims (*Côte de la Nougarède* (orònim) a la riba del riu Lot (Cassanuèlh, Aquitània), *Nogarède* (paratge) a la riba del riu Claduègne (Villeneuve-de-Berg, Alvèrnia), *Nozières* (població) al costat del riu Cher (Vall del Loira) o *La Noguerie* (paratge) al costat del Ruisseau d'Ortel (Ceaucé, Normandia)).

En el cas de la llengua catalana, com ja va estudiar Joan Bastardas en el seu treball sobre els noms dels arbres fruiters (1995, 255-278), l'origen del nom de l'arbre *noguera* és un cas remarcable perquè no es tracta d'un derivat romànic de *nou* sinó que ha de correspondre a un derivat llatí de NUCE, *NUCARIA(M), de manera que en català "aquest deu ésser el més antic nom d'arbre fruiter format amb el sufix *-arius*" (Bastardas 1995, 262).

Encara que la documentació més antiga, *Nocaria* (a. 782), amb una forma pràcticament coincident amb l'ètim llatí del nom comú *noguera*, faria pensar, d'entrada, en un ús metonímic d'aquest nom amb valor de collectiu botànic, 'noguereda', a partir de l'abundor d'aquest arbre en les ribes fluvials d'una àrea concreta, generalment s'ha considerat que l'hidrònim *Noguera*²⁰ no correspondria al nom de l'arbre, és a dir, a la forma evolucionada del llatí NU CARIA(M).

Tanmateix, cal tenir en compte que la possibilitat que provingués del nom de l'arbre fruiter es podria relacionar amb alguns altres hidrònims formats metonímicament, com *la Tordera*, en què el riu podria prendre el nom de l'abundor de tords, malgrat que aquest no sigui un recurs habitual en la hidronímia i que solament n'hi hagi algun cas espars que remeti a un collectiu botànic, com *el Ripoll* al Vallès (*in flumine Riopullo* 'riu de pollancre' a. 976)²¹ o els topònims *riu Pollós* d'Espot (Bastardas 1994,

francès, la qual cosa implica una variació gràfica molt significativa (Dauzat i Rostaing 1989, 498; Nègre 1991, II, 1324-1326; Féniè 2007, 208 i 267).

20 Contràriament, els collectius botànics són habituals com a topònims que no tenen un caràcter fluvial (generalment com a nom de població): *la Codonyera*, *Bruguera*, *Esparreguera*, *Figueres*, *Fonollera*, *la Jonquera*, etc. I no solament amb el sufix *-arius*, sinó també amb d'altres: *Albereda*, *Canet*, *Canyelles*, *Cardet*, *Castanyedell*, *Cercs*, *Cornudella*, *Folgueroles*, *Fonollosa*, *Freixenet*, *la Freixneda*, *la Ginebrosa*, *Ginestar*, *Lledó*, *Llinars*, *Maçaners*, *la Nespleda*, *Olivella*, *Olzinelles*, *els Omellons*, *Pineda*, *Pinós*, *Poboleda*, *Pomar*, *Prunet*, *el Rourell*, *Sesrovires*, *Saldes*, *Salzedella*, *Teixeta*, *Tellet*, *Vernet*, etc. (Bastardas 1994, 327-337).

21 En el cas de la població, *Ripoll*, la documentació més antiga resulta més explícita: *Rivipollensis* (a. 890), abans de les formes *Riopullo* (a. 925) (*OnCat*, VI, 397b47-48).

229)²² i d'Arinsal (Andorra), referits a arbres, i *el Cardener* (*Cardasinarium* a. 981), probablement en el sentit de 'camps de cards', referit a plantes.

Com que aquests casos són força aïllats, el que resulta més inexplicable és que *noguera* en sentit de 'noguereda' no donés nom a un sol riu (com *la Tordera*), sinó que en una mateixa àrea pirinenca denomini un nombre significatiu de cursos fluvials, els quals, a més, són els més representatius geogràficament. Aquesta situació ha fet pensar en la possibilitat que *Noguera* tingués antigament un ús com a nom descriptiu en la hidronímia, i fins i tot hi ha hagut qui ha relacionat la forma *nucaria* amb l'estrat lingüístic preromà característic del Pirineu occidental²³ i l'ha fet derivar d'un hipotètic *nuce*, que suposadament tindria un significat relacionat amb l'aigua (una hipòtesi que, tanmateix, més enllà del comentari oral d'algun estudiós, no hem trobat exposada en cap treball publicat).²⁴

Cal, però, tenir en compte que en la documentació conservada només apareix el nom de *Noguera* des dels primers testimonis en els cas dels dos rius principals: *la Noguera Pallaresa* (*Nocharia* (833) i *flumen Nogaria* (834)) i *la Noguera Ribagorçana* (*flumine Nocaria* (841)). En aquests dos hidrònims no hi ha constància de cap altra denominació anterior, mentre que a gairebé tota la resta de *Nogueres* no hi ha informació documental antiga, llevat de *la Noguera de Tor*. En el cas de *la Noguera de Tor* de la vall de Boí, el primer testimoni conservat no presenta el nom *noguera* o *nocaria*, sinó el descriptiu *flumen* (*flumen Taurum* (977)), la qual cosa podria indicar que en aquest cas la forma *Noguera* seria posterior i correspondria a una substitució del descriptiu *flumen*; si es tractés realment d'un canvi, aquest exemple podria assenyalar que en algun moment de l'edat mitjana, a partir de la representativitat de la *Noguera Pallaresa* i la *Noguera Ribagorçana* –conegudes en aquell moment només

22 "D'aquests topònims es pot destacar la funció predominantment adjectiva que hi fan els mots formats amb el sufix *-ós -osa*, adjectiu que acompanya sovint un nom que designa un curs d'aigua corresponent així amb la realitat biològica del pollancre com a arbre de riera".

23 Sobre la toponímia preromana del Pallars i la Ribagorça veg. Rabella 2007, 201-216.

24 Fins i tot hi hauria alguna conjectura que relacionaria el determinatiu de *Castellar de n'Hug* (atesa la riquesa hídrica del terme) amb *nuce* a través d'un hipotètic (*Castellar de) Nuc(e)*, malgrat que la documentació més antiga (*Castellar den Huc* a. 1342) remetria al nom del senyor d'aquell territori, Hug de Mataplana.

com a *Noguera*–, s’havia estès l’ús d’aquest nom com a sinònim de *riu* en la zona d’influència d’aquells dos rius, ja que no era un nom aïllat sinó el dels dos cursos fluvials més significatius d’aquella àrea geogràfica.

Històricament l’etimologia de *Noguera* com a hidrònim ha generat diverses hipòtesis que no han relacionat el nom dels rius amb el nom de l’arbre, com la de M. de Montoliu (1922, 32) –que va refusar Bastardas posteriorment (1994, 30)–, que feia provenir *Noguera* del llatí *NAVICARIA (derivat de *NAVICA ‘barca’), o la de Joan Coromines, que considerava que, tenint en compte que en aquells rius s’hi havia practicat històricament el transport de fusta i troncs d’arbres amb rais, correspondria a “AMNIS NAVICARIA, contret d’antic en NAUCARIA” (*OnCat*, V, 468b1), és a dir, que, segons la seva hipòtesi, el terme *Navicaria* es referiria al transport fluvial de la fusta, com si fossin barques, ‘el riu de les barques’.

Tanmateix, i malgrat que històricament s’hagi considerat difícil relacionar aquest hidrònim amb el nom de l’arbre perquè no és un cas aïllat, a més de la documentació antiga –amb casos de possible substitució com en *la Noguera de Tor*–, també cal tenir en compte d’altres topònims relacionats amb la *noguera*, com l’hidrònim *Riunoguers* (Vallespir), que es documenta al s. X amb la forma *Nucharia* (*OnCat*, V, 470a45-47), de manera similar a les citacions més antigues de la *Noguera Pallaresa* i de la *Noguera Ribagorçana* (*Nocharia* i *Nocaria* respectivament), i que podrien reforçar la hipòtesi d’un antic valor descriptiu a l’àrea pirinenca. En aquest mateix sentit, Badia (1951), en un estudi sobre la contribució de la botànica a la toponímia, ja va assenyalar “qu’au point de vue botanique, il n’y a pas d’inconvénient à accepter l’étymon NUCARIA” per als noms dels hidrònims relacionats amb *Noguera*.

D’aquesta manera, i malgrat que sovint –sobretot a partir de l’opinió de Coromines– s’hagi descartat la possibilitat que aquests hidrònims provinguin del nom del collectiu botànic, considerem que, d’acord amb la informació documental i la distribució geogràfica d’aquests hidrònims, la hipòtesi més plausible per a l’origen del nom *Noguera* dels rius pirinencs és que provingui de la denominació dels dos rius principals (avui *la Noguera Pallaresa* i *la Noguera Ribagorçana*), que es va formar inicialment a partir d’una característica botànica, però que a partir de la representativitat en aquella àrea geogràfica en un moment històric determinat es van arribar a

interpretar com a sinònims del nom *riu* i d'aquesta manera es van estendre en la denominació d'altres cursos fluvials que, com en el cas de *la Noguera de Tor*, originàriament empraven un altre nom amb valor descriptiu.

Bibliografia

- Badia i Margarit, A. M. 1951. «Aspects méthodologiques de la contribution de la botanique à la toponymie». Dins *Troisième Congrès International de Toponymie et Anthroponymie (Bruxelles 1949)*, p. 525-546. Lovaina: Centre International d'Onomastique.
- Ballester, X. 2014. «Hidronimia con los 5 sentidos». *Agua y vida* 3: 187-226.
- Barceló, C. 2010. *Noms aràbics de lloc*. València: Bromera.
- Bastardas, J. 1991. *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera.
- . 1995. «Els vells noms d'arbres fruiters en la toponímia catalana». *La llengua catalana mil anys enrere*, p. 255-278. Barcelona: Curial.
- Bastardas, M. R. 1994. *La formació dels collectius botànics en la toponímia catalana*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.
- Batlle, M., J. Martí, J. Moran i J. A. Rabella. 2016. *Gramàtica històrica de la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Bolòs, J., i V. Hurtado. 1999. *Atles dels comtats d'Empúries i Peralada (780-991)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- . 2012. *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v. 806-998)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- Bramon, D., i R. Lluch. 2002. *Mots remots*. Girona: CCG Edicions.
- Bruguera, J. 1991. *Llibre dels fets del rei en Jaume*. Barcelona: Barcino, 2 vol.
- Cahner, M. 1982. «Estudi gramatical dels hidrònims catalans». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* 7: 1-8.
- Caracausi, G. 1993. *Dizionario onomastico della Sicilia*. Palerm: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, 2 vol.
- Dauzat, A. i Ch. Rostaing. 1989. *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France*. París: Librairie Guénégaud.
- DCVB: Alcover, A. M. i Moll, F. de B. 1988. *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll. 10 vol.
- DECat: Coromines, J. 1980. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial. 10 vol.

- DCECH: Coromines, J. i Pascual, J. A. 1980. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos. 6 vol.
- Escudero, J.-P. 2006. *Ribera* (riu o riuet): un mot septentrional oblidat en la toponímia empordanesa. *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* 102: 215-220.
- Fénie, B. i J.-J. Fénie. 2007. *Toponymie des Pays Occitans*. Mayenne: Sud Ouest.
- Fidio, M. Di i C. Gandolfi. 2013. *La lingua delle acque*. Milà: BEIC.
- Garzanti. 1973. *Dizionario Garzanti della lingua italiana*. Milà: Garzanti Editore.
- GMLC: *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae*. 1960-. Barcelona: Universitat de Barcelona / CSIC.
- Grimaldi, F. A. 1785. *Annali del Regno di Napoli*, 9. Nàpols.
- Montoliu, M. de. 1922. Els noms dels rius i els noms fluvials en la toponímia catalana. *Butlletí de Dialectologia Catalana* 10: 1-33.
- Moran, J., M. Batlle i J. A. Rabella. 2002. *Topònims catalans. Etimologia i pronúncia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Moran, J., i J. A. Rabella. 2016. Els noms fluvials en català. Dins *Miscelánea de homenaje a Ricardo Cierbide*, en premsa.
- Nègre, E. 1991. *Toponymie Générale de la France*. Ginebra: Librairie Droz. 3 vol.
- OnCat: Coromines, J. et al. 1989-1997. *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial. 8 vol.
- Pellegrini, G. B. 1990. *Toponomastica italiana: 10000 nomi di città, paesi, frazioni, regioni, contrade, fiumi, monti, spiegati nella loro origine e storia*. Milà: Ulrico Hoepli Editore.
- Rabella, J. A. 2006. L'article i el nom propi. Dins *Estudis de llengua i literatura catalanes. LIII Homenatge a Joseph Gulsoy*: 215-230. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- . 2007. Reflexions sobre el substrat preromà al Pallars i la Ribagorça. Dins *Studia in honorem Joan Coromines*: 201-216. Lleida: Pagès Editors.
- . 2011. L'article en la toponímia. Dins *La toponomàstica de les illes del Mediterrani occidental (XXXV Colloqui de la Societat d'Onomàstica. L'Alguer, maig de 2008)*: 287-295. València: Denes.

- Rabella, J. A. 2012. L'ús de l'article determinat i dels descriptius geogràfics en la toponímia catalana. *Llengua i ús* 51: 78.-85.
- . 2017. De la ribera a la Noguera: evolució històrica dels descriptius hidronímics. *Onomàstica romànica: Antroponímia dels expòsits i etimologia toponímica, especialment de València*: 763-775. València: Denes.
- TIR: *Tabula imperii romaní. Tarraco Baliares*. 1997. Madrid: IGN / CSIC / IEC.
- Veny, J. 2011. *Petit atlas lingüístic del domini català* I. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Citacions documentals del Corpus Informatitzat
del Català Antic (CICA):

- Bans*: *Ordinacions de bans del comtat d'Empúries* (s. XV).
- Commemoracions*: *Commemoracions de Pere Albert* (s. XIII).
- Confessió, Canals*: Antoni Canals, *Tractat de confessió* (s. XV).
- Costums*: *Costums de Tortosa* (s. XIII).
- Crònica, Muntaner*: Ramon Muntaner, *Crònica* (s. XIV).
- Cronicó*: *Cronicó de Perpinyà* (s. XIII).
- Cròniques*: *Cròniques d'Espanya* (s. XVI).
- Dotzè, Eiximenis*: Francesc Eiximenis, *Dotzè del Crestià* (s. XV).
- Homilies*: *Homilies d'Organyà* (s. XIII).
- Il·lustracions*: *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent* (s. XVI).
- Memorial, Malla*: Felip de Malla, *Memorial del pecador remut* (s. XV).
- Vides*: *Vides de sants rosselloneses* (s. XIII).